

Ольга Брель, Яніна Діденко

Колекція культових речей експозиції музею Б. Хмельницького в Чигирині

Присвячено характеристиці колекції культових предметів зі збірки музею Б.Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Особлива увага приділена предметам з археологічної групи колекції.

Ключові слова: релігія, культові предмети, музей Б. Хмельницького, хрест, натільна ікона, складень

На сучасному етапі історії нашої країни особливе місце серед соціальних, історичних, психологічних факторів національно-духовного відродження займає фактор релігійний.

Історія свідчить, що численні релігійні вірування і культу є продуктами суспільного розвитку, відображають у своїх специфічних вченнях і доктринах суттєві риси різних соціальних епох. У зв'язку з цим релігія є універсальним духовним явищем у житті суспільства.

У релігії тієї чи іншої спільноти по-своєму відображався життєвий досвід людей, зберігалася система емоційно-образних уявлень і переживань, норм людського буття. Однак всі релігії виконували одну й ту ж культурно-історичну роль. Вони виступали засобом збереження й упорядкування традицій, звичаїв і обрядів.

Значну роль відігравала релігія і в житті мешканців середньовічного Чигирини. В музеї Б. Хмельницького представлено колекцію культових речей XVII–XIX ст. На сьогоднішній день вивчення цих предметів є актуальним, оскільки саме такі речі здатні розповісти про звичаї і вірування людей у давнину. Вивчення окремих груп музейних предметів (наприклад, збірки культових предметів у музеї Б. Хмельницького у Чигирині) допомагає більш повно простежити основні тенденції релігійного життя чигиринців доби козаччини.

Працівники Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» приділяють багато уваги вивченню релігійного життя Чигиринщини XVII–XIX ст. У працях наукових співробітників Кукси Н. В., Перепелиці А. І., Пискуна (Попованової) О. О. висвітлюються основні аспекти церковної забудови середньовічної Чигиринщини, діяльності церков, монастирів, а також життя та просвітницька діяльність відомих

релігійних діячів XVII–XIX ст. Дрібним культовим предметам присвячені праці О. Р. Тищенка¹, В. О. Векленка², С. В. Гнутової та В. Я. Зотової³. Цінними для даного дослідження були роботи присвячені аналізу музейної колекції. У роботі завідувачки відділу «Музей Б. Хмельницького» Пискун О. О. «Музей Богдана Хмельницького у Чигирині»⁴ детально описано історію створення музею та формування його колекції. У роботі старшого наукового співробітника Діденко Я. Л. аналізується один із археологічних предметів музейної збірки – фрагмент складня «Ілля-пророк на вогненній колісниці»⁵.

Метою запропонованої нами праці є характеристика колекції культових предметів з музею Б. Хмельницького в Чигирині, спроба їх класифікації, а також аналіз археологічної частини цієї збірки.

Релігія супроводжувала людину протягом усього її життя. На релігійних темах будувалося мистецтво; значна частина книг, що виходили в ті часи, мала релігійний характер. Свята, під час яких люди відпочивали і спілкувалися зі своїми близькими, були релігійними. Тому світогляд козацтва теж мав релігійний характер і ззовні він проявлявся у формі православ'я⁶.

У мемуарах та історичній літературі переказується процедура прийняття у Військо Запорозьке. Прибулого на Січ зазвичай приводили до кошового отамана, який питав: «А чи віруєш ти в Бога?» Новоприбулий відповідав: «Вірую». – «І в Богородицю віруєш?» – «І в Богородицю вірую». – «А ну, перехрестись!». Людина хрестилася. Цим і обмежувалося з'ясування релігійної приналежності. У випадках, коли прибулий не був православним, перед вступом до Війська він повинен був охреститися в цю віру⁷.

Д. І. Яворницький у праці «Історія запорозьких козаків» зазначає, що відмінною рисою характеру запорозьких козаків була їх глибока релігійність. Спонукані релігійними почуттями козаки в мирний час двічі на рік ходили пішки «на прощу», тобто на поклоніння святим місцям в монастирі: Самарський, Мотронинський, Києво-Печерський, Межигірський, Лебединський і Мошенський: перший раз восени, у вересні і жовтні, після звичайних літніх занять, а другий раз перед Великим постом⁸.

Серед інших фактів релігійності козаків були: звичай не карати злочинців перед Великим постом, починати будь-яку важливу справу молитвою, носити при собі натільний хрест чи натільні іконки із зображенням Покрови пресвятої Богородиці, архистратига Михаїла, Миколи чудотворця, віра в рятівну силу цих предметів під час «походів і баталій»; звичай записувати імена убитих в бою в синодики або поминальники, а також особлива повага до людей, що читають Святе Письмо та навчають йому інших⁹.

Сирійський мандрівник Павло Алепський, який супроводжував Антиохійського патріарха Макарія в його подорожі Україною, про українські церкви писав у своєму щоденнику: «Звільнившись з панської неволі, козаки живуть тепер у radoшах, веселощах, на волі; збудували соборні церкви, оздобили їх чесними та божественними іконостасами та образами, корогвами і хрестами. Як ми помітили, церкви козацькі одна від одної гарніші, величніші, навіть у селах»¹⁰.

Не був винятком і Чигирин. За часів гетьманування Богдана Хмельницького, коли місто було гетьманською столицею, тут було п'ять церков. Павло Алепський, описуючи одну з найстаріших міських церков – Успенську – зазначав, що в Чигирині, крім неї, є ще чотири церкви, а також Троїцький монастир¹¹. В середині XVII ст. Евлія Челебі (турецький географ, учасник турецько-татарського походу в Молдову і Україну у 1656–1658 рр.) писав, що в цитаделі Чигирини він бачив монастир із дзвіницею, що схожа на башту (Миколаївська церква – *прим. авт.*), а в Нижньому місті він нарахував двадцять сім дзвіниць¹², але, мабуть, він мав на увазі бані церков та оборонні башти міських укріплень¹³.

Богдан Хмельницький, ставши гетьманом Війська Запорозького, надав православній церкві у новоствореній державі високе положення. Основною вимогою гетьмана до польського уряду впродовж усього періоду війни було, «... щоб наша віра грецька в цілості зоставалась, як давніше, – без жодної унії, і уніатів аби ніде не було»¹⁴. Він розширював церковне землеволодіння, щедро наділяючи монастирі землею, видаючи їм охоронні універсали: із 169 універсалів гетьмана, виданих в 1648–1657 рр. та опублікованих у збірці «Універсали Богдана Хмельницького», 69 так чи інакше стосувались монастирів та їх володінь. В період гетьманування Б. Хмельницького по всій Україні велося активне церковне будівництво¹⁵.

Як бачимо, жителі середньовічного Чигирини були свідомо релігійними людьми. Тому логічним є те, що в музеї Б. Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» збірка культових предметів гармонійно влітається в експозиційний комплекс. В кожному залі, експозиція яких характеризує різні аспекти життя і діяльності Богдана Хмельницького, а також життя мешканців тогочасного міста, представлені різноманітні культові речі. А один із залів, назва виставки якого «Богдан Хмельницький та православна церква», повністю присвячений висвітленню духовного життя українського народу в XVI–XVIII ст.¹⁶

Колекцію культових предметів з музею Б. Хмельницького умовно можна розділити на групи:

- 1) твори іконографічного мистецтва;

- 2) церковні книги;
- 3) церковні предмети та фрагменти одягу священика;
- 4) особисті культові речі;
- 5) копійний матеріал та твори сучасного українського мистецтва.

До іконографічних творів відносяться ікони із церков Чигиринщини: «Христос Вседержитель», «Ісус Христос», «Божа Матір», «Святий Миколай», «Недрімне око», «Ісус Христос та Іван-Воїн», «Ісус Виноградар», «Христос Виноградар», «Свята Варвара», «Спаситель зі Святим Михайлом та Іллею», «Покрова»; також гаптовані ікони: «Богородиця» та «Святий Петро» та ікони-мініатюри.

Серед церковних книг особливої уваги заслуговують два Чотириєвангелія, виданих у 1704 році у Львові, Службник початку ХІХ ст. із Михайлівської церкви у Суботіві. Експозицію музею доповнюють книга «Мінея Август» та два Євангелія ХІХ століття.

Одяг священика представлений в експозиції музею гаптованою епітрахиллю та наперсним хрестом. Інші гаптовані церковні предмети: два покрівці, церковний плат, катапетасма. Церковні речі: потири, кадилниця, євхаристійний набір (чаша з блюдцем), замок від Іллінської церкви в Суботіві, печатка для проскур, датовані ХІХ ст. – ілюструють діяльність самої церкви, її внутрішній лад.

Найбільш цінними для характеристики релігійного життя чигиринців ХVІ–ХVІІІ ст. є, звичайно, археологічні знахідки, серед яких основну масу становлять натільні хрестики та іконки.

Звичайно, що за допомогою лише оригінальних предметів, яких у музеї не так і багато, досить важко повністю розкрити релігійну діяльність Богдана Хмельницького, а також духовне життя українського народу в представлений у музеї період. Тому колекція оригінальних речей доповнюється копійним матеріалом, який репрезентований копіями універсалів Богдана Хмельницького та Ганни Золотаренко, ктиторських портретів Богдана Хмельницького, гравюр та листівок із зображеннями церков, побудованих Б.Хмельницьким. Допомагають сформувати уявлення про тогочасне релігійне життя і роботи сучасних живописців Бориса та Галини Туліних та Феодосія Гуменюка¹⁷.

Джерела надходження культових речей, як і інших предметів музейної колекції, досить різні: допомога благодійників, придбання через закупівельну комісію, передача в дар, речі, виявлені в результаті археологічних розкопок та розвідок¹⁸.

Саме археологічні предмети є тим самотнім оригінальним матеріалом, який дає нам уявлення про духовність місцевих жителів, в тому числі і

Нагрудний хрест. XVI – XVII ст.

Нагрудна ікона «Микола Чудотворець». XVII – XVIII ст.

*Фрагмент складня «моління».
Друга половина XVI – перша половина XVII ст.*

*Зворотний бік фрагменту складня «моління».
Друга половина XVI – перша половина XVII ст.*

*Фрагмент складня «Ілля-пророк на вогненній колісниці».
Друга половина XVI – перша половина XVII ст.*

козаків. Так, в першому залі музею представлений експозиційний комплекс: «Політичне та соціально-економічне становище Наддніпрянської України кінця XVI – початку XVII ст. Релігійне та культурне життя Наддніпрянщини». З археологічних речей в комплексі репрезентовані нагрудний хрестик та три натільні іконки.

Нагрудний хрест (ІІІ-3884, КВ-11266), бронзовий, датований XVI–XVII ст., є випадковою знахідкою (Іл. 1). Розміри 7,5Ч5,25 см. Хрест двосторонній, чотирикінцевий, із рельєфним зображенням розп'яття Христового в центрі та круглими медальйонами на відроггах. У верхньому погрудне зображення ангелів, у лівому – Богоматері. Зображення правого та нижнього відрогів складно атрибутувати, написи нечитабельні. Контури медальйонів та краї хреста обрамлені тонким пружком.

Зображення звороту дрібніші, нечіткі, висота рельєфу нижча, шрифт написів дрібніший. Зображення та написи нерозрізніювані.

Провух хреста з лицьової сторони прикрашений зображенням Спаса¹⁹.

Подібний хрест описано В. О. Векленком у книзі «Натільні хрести Самарі – Богородицької фортеці»²⁰.

Нагрудна ікона (ІП-2305а, КВ-5692), мідна, виготовлена способом лиття, датована XVII–XVIII ст., теж є випадковою знахідкою, виявленою у с. Вершаци Чигиринського району (Іл. 2). Розміри 2,8Ч2,6 см. На іконі рельєфне зображення: по центру Микола Чудотворець, права рука піднята у благословляючому жесті, у лівій – Євангеліє. По обох боках Миколая – зображення Ісуса Христа та Марії на хмарах. У верхній частині композиції нерозрізнений напис. Постать Миколая обрамлена пласким бортиком. Обрамлення всієї іконки також у вигляді плаского бортика. Ікона має вушко для підвішування²¹.

Фрагмент складня «моління» (А-5147, КВ-10717), датований другою половиною XVI – першою половиною XVII ст., був виявлений у 2003 році під час археологічної розвідки по берегах Кременчуцького водосховища (Іл. 3). Розміри 2,5Ч2,4 см. Ікона майже квадратної форми, ймовірно, була нижньою стулкою складня з двох частин, на що вказують петлі знизу і вгорі фрагменту та вушко з поперечним отвором. На лицевому боці стулки рельєфне поясне зображення святиителя Миколи Чудотворця, правою рукою він благословляє, в лівій тримає Євангеліє. Зліва від нього – постать Ісуса Христа з книгою в руках, справа – Богородиці із покровом у руках. Вгорі – нерозрізнений напис²².

Зворотний бік прикрашено зображенням шестипелюсткової квітки із серединою, утвореною шістьма кільцями, розміщеними по колу. По кутах – стилізовані зображення квітів (Іл. 4). Подібний орнамент присутній в символіці ордену Троянди і Хреста, який бере свій початок у Візантії у V ст. і діє по сьогоднішній день²³.

Фрагмент складня «Ілля-пророк на вогненній колісниці» (ІП-3558, КВ-10157), бронзовий, являє собою середню частину складня з наверхшам (Іл. 5). Розміри 4,8Ч4,8 см. Фрагмент було випадково знайдено у 2000 р. в с. Медведівка Чигиринського району під час весняно-польових робіт. Зображення центральної іконки і наверхшам рельєфні, у квадратному обрамленні. На наверхші зображення Спаса Нерукотворного, що відрізняється примітивністю виконання. На основній частині – багатофігурна композиція «Ілля-пророк на вогненній колісниці»²⁴.

Культ пророка Іллі був досить популярним на Україні загалом і на Чигиринщині зокрема. В іконографії Ілля займав особливе місце як образ, наділений надприродною силою; в народному середовищі пов'язаний з дохристиянськими віруваннями²⁵.

У пропонованій статті представлений один з іконографічних варіантів зображення Іллі-пророка – вогняне сходження Іллі і передача чудодійної сили, яку уособлював плащ пророка, його учню Єлисею.

По центру композиції зображено Іллю на колісниці, запряженій конями. У верхньому правому куті – постать ангела, у нижньому – Єлисей приймає плащ пророка, який уособлює силу Іллі. У верхньому лівому куті – благословляюча десниця. Зображення нижньої частини іконки не досить розбірливі. Трактуючи аналогічну композицію, О. Р. Тищенко зазначає, що це сцена збору врожаю. Селяни, зненацька захоплені появою Іллі-пророка у супроводі двох ангелів, з переляку попадали, відвертаючись від сліпучого світла. Колісниця, як і коні, запряжені в неї, разом з постаттю Іллі на тлі ще не скошених густих хлібів, зображені дуже умовно. Рухи постатей досконалі за пластичним вирішенням, іконка виконана у стилі наївного реалізму. Привертають увагу типажі селян – цілком народні, взяті з живої дійсності²⁶.

Хоча на більш пізніх варіантах композиції «Вогняне сходження пророка Іллі» представлені сцени з життя святого: пророк Ілля в печері і ворон з гроном винограду у дзьобі, явлення ангела сплячому Іллі, перехід пророка Іллі і його учня Єлисея через Йордан²⁷. Тому, можливо, і на цьому фрагменті представлена одна із цих сцен.

Праворуч та ліворуч зображення Іллі, вгорі та внизу – нерозбірливі написи кириличними літерами. Обрамлення ікони складається з зовнішнього плаского бортика, широкої площини та внутрішнього обрамлення, густо вкритого косими насічками²⁸.

Складень виготовлений способом лиття. Форма для виробу, найімовірніше, була виготовлена з дерева, що позначилося на пластичному вирішенні твору²⁹.

З самого початку складень був трьохстулковий, про що свідчать наявність поперечні петлі на кутах (на цьому фрагменті збереглася лише одна – нижня права). Характер зображення та зовнішнього обрамлення дає підстави датувати цей виріб не пізніше другої половини XVI – першої половини XVII ст. Місце виготовлення – Україна³⁰.

Описані вище предмети є унікальними і потребують глибокого дослідження, пошуку аналогів та атрибуції, що і буде метою подальших розвідок.

Хоча всі ці предмети були виявлені в різних місцях і ніяк не пов'язані між собою, але вони дозволяють побудувати більш цілісну картину стану духовності чигиринців періоду середньовіччя. Таким чином, хрест був обов'язковим атрибутом кожного християнина. Він супроводжував людину від народження і до смерті. Ним хрестили, благословляли, напучували, на ньому клялися у вірності. Натільний хрест був також своєрідним оберегом.

Опорою людей були святі, яких глибоко поважали в народі. Підтвердженням цьому служать зображення на натільних іконах-складнях. Оскільки середньовічний Чигирин межував з Диким полем і постійно існувала загроза нападу від татар, то для чигиринців найбільш актуальними були образи Миколи Чудотворця та Іллі-пророка. До Миколи Чудотворця частіше, ніж до інших святих, зверталися з молитвою «про заступництво від всіляких бід і нещастя». А враховуючи міцність і довговічність металевих складнів, люди часто мали при собі образок з Миколою Чудотворцем або Іллею-пророком для моління про захист.

Історія промовляє до нас через великі і малі речі, які зберігаються у музеях. І дуже важливо почути цей голос історії, навчитися приймати її такою, якою вона була насправді.

¹ Тищенко О. Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII–XVIII ст.): Навч. посібник / О. Р. Тищенко. – К.: Либідь, 1992..

² Векленко В. А. Нательные кресты Самари – Богородицкой крепости: Монография / В. А. Векленко. – Днепропетровск: Изд-во ДНУ, 2010.

³ Гнутова С. В., Зотова Е. Я. Кресты, иконы, складни. Медное художественное литье XI – начала XX века. Из собрания Центрального музея древнерусской культуры и искусства имени Андрея Рублева: Альбом / С. В. Гнутова, Е. Я. Зотова. – М.: Интебрук-бизнес, 2000. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.icon-art.info/book_contents.php?lng=ru&book_id=92

⁴ Пискун О. О. Музей Богдана Хмельницького у Чигирині / О. О. Пискун // Пам'ятки України: історія та культура. – 2011. – № 5–6. – С. 20–27.

⁵ Діденко Я. Л. Фрагмент складня «Ілля-пророк на вогненній колісниці» II пол. XVI – I пол. XVII століть / Я. Л. Діденко // Свідок козацької слави: погляд крізь століття (до 350 річниці храму Б.Хмельницького в Суботіві – церкви Святого Пророка Іллі): Матеріали науково-практичної конференції Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». 1–2 серпня 2003 р. – Черкаси: НДІТЕХІМ, 2004. – С. 205–206.

⁶ Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків / О. М. Апанович. – К.: Дніпро, 1991. – С. 208.

⁷ Мясішева Д. Традиції православ'я: чому запорозькі козаки трималися православної віри? / Д. Мясішева. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://religions.unian.net/ukr/detail/13204>

⁸ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Д. І. Яворницький / Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1990–1991. – Т. 1. – С. 258.

⁹ Там само. – С. 261.

¹⁰ Халебський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / П. Халебський / Упоряд. М. О. Рябий; Післям. В. О. Яворівського. – К.: Ярославів Вал, 2009. – С. 89.

¹¹ Там само. – С. 244.

- ¹² Челеби Э. Книга путешествий. Земли Молдавии и Украины. Том V / Э. Челеби. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Celebi3/text5.phtml?id=1731>
- ¹³ Попованова О. О. Православні храми середини XVII ст. у гетьманській столиці Чигирині / О.О.Попованова // Свідок козацької слави: погляд крізь століття (до 350 річниці храму Б. Хмельницького в Суботіві – церкви Святого Пророка Іллі): Матеріали науково-практичної конференції Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». 1–2 серпня 2003 р. – Черкаси: НДІТЕХІМ, 2004. – С. 110.
- ¹⁴ Власовський І. Нарис історії Української Православної церкви / І. Власовський: В 4-х томах. – Том. 2: [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://www.hram.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=366%3Atitle73&catid=64%3Abook64&Itemid=43
- ¹⁵ Попованова О. О. Православні храми... – С. 109.
- ¹⁶ Пискун О. О. Музей Богдана Хмельницького... – С. 24.
- ¹⁷ Там само. – С. 25.
- ¹⁸ Там само. – С. 26.
- ¹⁹ Фонди НІКЗ «Чигирин». – КВ-11266, ІІ-3884.
- ²⁰ Векленко В.А. Нательные кресты... – С. 21.
- ²¹ Фонди НІКЗ «Чигирин». – КВ-5692, ІІ-2305а.
- ²² Там само. – КВ-10717, А-5147.
- ²³ Синельников А., Рыбалка А. Орден Сириуса: рыцари лотоса и креста / А. Синельников, А. Рыбалка. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.scribd.com/doc/95322421/%D0%9E%D0%9E>
- ²⁴ Фонди НІКЗ «Чигирин». – КВ-10157, ІІ-3558.
- ²⁵ Діденко Я. Л. Фрагмент складня... – С. 205.
- ²⁶ Тищенко О. Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва... – С. 59.
- ²⁷ Гнутова С. В., Зотова Е. Я. Кресты, иконы, складни... – Кат. № 169. – С. 88. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.icon-art.info/masterpiece.php?lng=ru&mst_id=3134#idBody
- ²⁸ Діденко Я. Л. Фрагмент складня... – С. 206.
- ²⁹ Тищенко О. Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва... – С. 60.
- ³⁰ Діденко Я. Л. Фрагмент складня... – С. 206.

SUMMARY

Olga Brel, Yanina Didenko

The collection of religious items from the exposition of B. Khmelnitsky museum in Chyhyryn

The characterization of the collection of the religious objects from the collection of B.Khmelnitskyj museum, National Historical and Cultural Reserve «Chyhyryn» is presented. Special attention is given to the subjects of the archaeological group collection.

Keywords: the religion, the religious objects, the museum of B.Khmelnitsky, the cross, the icon underwear, the icon-crease